

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Qırğız Türkləri

Qırğızlar əski türk ellərindən olub, Yenisey bölgəsində yaşayırdılar. Asiya hunları zamanında Hun birliyinə daxil olaraq Baykal gölünün qərbində digər türk qövmləri ilə birlikdə yaşamağa başladılar. Qırğız kəlməsi qırmızı adam mənasındadır. Hun imperatorluğu yıxıldıqdan sonra müstəqilliklərini elan etdilər və güclü bir dövlət qurdular. IV əsrdə bu dövlətin sərhədləri Baykal gölündən Tibetə qədər uzanırdı. Miladi 560-cı ildə Mukan xan zamanında Göytürklərə tabe oldular. Fitrət zamanında (630-680) müstəqil dövlət qurdular. Qırğızların tarixi mənbələrdə adı keçən, bizi məlum olan ilk hökmdarı Bars Xaqan adı ilə bilinən İnanç Alp Bilgədir. Tabqaçlar və Türkeşlərlə İkinci Göytürk Xaqanlığına qarşı ittifaqa qoşulmuşdu. 710-711-ci illərdə Tonyukuk, Gül Tigin və Bilgə Xaqanın ordusuna məğlub olaraq öldürülmüşdü. İkinci Göytürk xaqanlığı zamanında Qırğızlar yenə Göytürklərə tabe oldular. Uyğur Xaqanı Moyınçor zamanında uyğurlara tabe oldular (758). Qırğızlar 820-ci ilədək Göytürk Xaqanlığına və Uyğur Xaqanlığına tabe olsalar da, İnal Ajonun özünü xaqan elan etməsindən sonra müstəqil yaşamağa başladılar. 839-cu ildə Uyğur əyanlarından Bağa Sanqunun Ajoya pənah gətirməsi və ondan öz Xaqanına qarşı ordu istəməsindən sonra 840-cı ildə Qırğızlar Uyğur dövlətinə qarşı üsyan edib onların yerinə keçdilər. 100 min nəfərlik Qırğız ordusu Ordu-Balıq şəhərini ələ keçirdi və yandırdı. Uyğur Xaqanı Talhe Xatun əsir götürüldü. Ötükəni ələ keçirdilər və burada öz dövlətlərini qurdular.

Qırğız Xaqanlığı və Onun yixilmasından sonra Qırğızlar

Qırğız Xaqanlığı 820-920-ci illərdə mövcud olmuşdu. Qırğız Xaqanlığı Ötükən və Mərkəzi Asiyada qurulmuş Türk Xaqanlığı idi. Hökmdarları Ajo titulu daşıyırdı. İnal Ajo Xaqandan sonra Ajonu əvəz edən Alp Solaqay Xaqan Uyğurlara qarşı müharibəni davam etdirməyi qərara aldı. Anhsi və Beşbalıq şəhərləri uyğurların əlindən alındı. Qırğız Xaqanlığının sərhədləri Mancuriyaya qədər genişləndirildi.

845 -ci ildə Qırğız Xaqanı Çenmin Xaqan Çin Tan sülaləsi imperatoru Vuçoq tərəfindən rəsmən tanındı. 847-ci ildə hakimiyyətə gələn Qırğız Xaqanın oğlu İnvu Çenmin Xaqan da Tan sülaləsi tərəfindən rəsmən tanındı. 920-ci il-

də qitanlar (monqol) Qırğızları Ötükəndən qovaraq, Monqolustanı ələ aldılar və Qırğızlar yenə əski yurdlarına qayıtdılar. Qırğızlar qədim yurdlarına döndükləri zaman güclərini itirmişdilər. Yavaş-yavaş Qaraxanlıların hakimiyyətinə keçdilər və islamı qəbul etdilər. Qırğızlar 1207-ci ildə Çingizxana tabe oldular. Lakin 1217-ci ildə Çingizxana qarşı üsyan etdikləri üçün Çingizxanın kiçik oğlu Tolun tərəfindən üsyan yatırılıb, özləri də Tolun ulusuna daxil oldular. Bundan sonra xaqanları, yəni müstəqil dövlətlər-

nəşr edilməmişdir. Bu dastanı bütünlüyü ilə bilən "akınlar"lara qırğızlar arasında "Manasçı" deyilməkdədir.

Elm dünyasına ilk dəfə qırğız-qazax türklərindən Çakan Vəlixanovun məlum etdiyi "Manas" dastanı tanınmış rus türkoloqu Radlov tərəfindən qismən toplanaraq, "Türk xalq ədəbiyyatı nümunələrini" nin beşinci cildi kimi 1885-ci ildə almanca tərcüməsi ilə birlikdə çap edilmişdir. 12.452 mısradan ibarət olan bu əsər "Manas" dastanının əsasını təşkil edir. "Manas" dastanı köçəri və müsəlman Qırğız türklərinin

uşağa Manas adını verirlər. Bu ad gizli saxlanılır. Çünki çinli Əsən xanın kahinləri Manas adlı bir uşağın dünyaya gələcəyini və Kalmıq xalqının başına bəla kəsiləcəyini xəbər vermişdilər. Bunun üçün Əsən xan hər yerdə Manas adlı körpəni arayırdı.

Manas gerçəkdən qeyri-adi bir uşaqdı və hələ beşikdəyken atasına müsəlmanların yolunu açıb, kafirlərin hamısını qovacağını söyləmişdi. Səkkiz yaşındayken tam bir döyüşçü olaraq yetişdirilməyə başlanan Manas yenilməz bir qəhrəman halına gəlir. Geydiyi zirehini

mənləri ilə mübarizə apararaq yurduna xidmətdə davam edir.

Qırğız xanlarından Kökütəy xanın dövründə qırğızlarla kalmıqlar arasında olan böyük savaş uzun müddət davam edir. Bu savaşlar nəticəsində Almambət, daha sonra Manas yaralanır və ölür.

Manasın ölümünə görə qırğızlar arasında daxili çəkişmələr, qardaş qovğaları başlamışdı. Artıq kimsədə düşmənlərlə mübarizə əzmi qalmamışdı. Təkrar ağır günlərə dönmüşdü. Kanikəy və Çeyirdi Xatun bu vəziyyətə görə Manasın oğlu Səmədəyi götürüb

Qırğız Türkləri və Dünyanın ən uzun Manas dastanı

ri olmadı. Amma öz birliklərini başqalarının idarəsində də qorudular.

Qırğızlar 1606-cı ildən 1642-ci ilə qədər rus idarəsinə qarşı ciddi mübarizə etdilər. Bu mübarizədə qonşu türk boyları ilə də işbirliyi düzəldərək rus hücumlarının qarşısını aldılar. Bu müqavimət 1860-cı ilə qədər sürə bildi. 1860-1881-ci illər arasında Rusiya bütün Qırğız elinə hakim oldu.

Qırğızlar türk mədəniyyət tarixində özünəməxsus rol ifa etmişlər.

"Manas" Dastanı

XX əsrin başlanğıcına qədər yazılı bir ədəbiyyata sahib olmayan Qırğız türkləri çox zəngin şifahi ədəbiyyatlara sahibdilər. Daha çox mənzum qəhrəmanlıq hekayələrindən ibarət bu ədəbiyyat "Akın" adı verilən aşuqlar tərəfindən dombra çalınaraq söylənilib nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu günə qədər gəlmişdir. "Manas" ilk müsəlman-türk dastanlarından biridir. Dünyanın ən böyük dastanı olmaq şərəfini də daşıyan "Manas" dastanı tam halda

çinlilərə, Buddist kalmıqlar və bəzi türk boyları ilə mübarizəsini anladır. "Manas" dastanı, şübhəsiz bir dil, tarix, mütaliə və mədəniyyət xəzinəsidir. Üç əsas bölmədən meydana gələn dastanın birinci bölməsində "Manas"ın, ikinci bölməsində oğlu Səmədəyin və üçüncü bölmədə də nəvəsi Səytəkinin mübarizələri verilir. Dastanın icmalı beledir:

Orazlı xanın ölümündən sonra qırğız xalqı üçün bir fəlakət çağı başlamışdı. Kalmıq xanı Aləvkə Qırğızistanı istila edib xalqın ocağını söndürür. Orazlı oymağının qırğızları uşaqlarını böyüdə bilmək üçün Aləvkəyə itaət etmək məcburiyyətində qalırlar. Əsir yaşamaqdansa ölmək daha yaxşıdır- deyərək bir ara kalmıqlara qarşı çıxırlarsa da bacarmırlar və Altaylarda münbit bir səhra olan Ağdalaya sürgün edirlər. Sürgündə Orazlı oymağının başçısı Yaqub xan bir oğlu olmadığı üçün çox qəmginidir. Bir gün gördüyü bir yuxuya görə arvadı Çeyirdi Xatunun belinə bir yay bağlayaraq doqquz ay doğmasını gözləyir. Doğulan

heç bir ox dələ bilməz və atı Ağbozu heç bir at keçməzdi. Böyüyüncə qədim yurdlarını geri alan Manasın ən yaxın yoldaşlarından biri də Almambətdir.

Kalmıq xanı Qaraxanın oğlu olan Almambət müsəlman olmuş və atasını öldürərək müsəlman bəylərindən Ər Gökçənin himayəsinə sığınmışdır. Ər Gökçənin qırx igidi onu qisqanaraq arvadı ilə münasibəti olduğu dedi-qodusunu yayırlar. Beləcə Ər Gökçəylə arası dəyən Almambət Manasa sığınır.

Bundan əvvəl Manasın atası onu Buxara xanı Teymurun qızı Kanikəylə evləndirmək istəyir. Teymurun vəziri göysaqal Məndibəy bu evlənməyə razı deyildir. Odur ki, toy vaxtı böyük bir dava, qalmaqal çıxmasına nail olur və Manası da zəhərləyərək öldürür. Müxtəlif Manas dastanı variantlarında dəyişik şəkildə çatdırılan bu fakt Radlovun mətninə görə atı, ov quşu və köpəyinin Tanrıya yalvarması nəticəsində Manasın dirilməsi ilə nəticələnir. Manas əvvəlki kimi düş-

Teymur xana sığınır. Səmədəy dayısı İsmayılın yanında böyüyür. On dörd yaşında olanda kim olduğunu öyrənir və atasının vəsiyyətinə əməl edib Talasa gələrək hakimiyyəti babasının və əmisinin əlindən alır. Daxili çəkişmələr bitmir. Nəticədə Səmədəy də əqrabalarından İlyas xan tərəfindən öldürülür.

Dastanın üçüncü bölməsində Manasın nəvəsi Səytəkin macaraları çatdırılır. Səytək də atası kimi gənlik çağında düşmənlərindən intiqamını alaraq hakimliyyəti ələ keçirir və əsir edilən nəvəsi Kanikəyi qurtarır.

Həcm etibarli ilə "Manas" dünya folklorunun ən böyük əsəridir. Türk dünyasının şah əsərlərindən olan bu dastan Türk xalqları tərəfindən sevə-sevə oxunulur. Eposun Manasçılar tərəfindən söylənilmiş 18-dən çox variantı qeydə alınmışdır. Yaranma tarixi hələlik dəqiqləşdirilməmişdir. Qırğız Türkləri öz mədəniyyətləri və tarixləri ilə Türk Dünyasında mühüm yer tuturlar.